

УДК 94(477.52/54):[63:061.2]«185/190»

**ПІВНІЧНЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ
ТОВАРИСТВО: ІСТОРІЯ І ДОСВІД
(1893–1924 РР.)**

**THE NORTHERN AGRICULTURAL SOCIETY:
HISTORY AND EXPERIENCE (1893–1924)**

Лисенко М. С.,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії і культурології, Харківський
національний університет міського господарства
ім. О. М. Бекетова (Харків, Україна),
e-mail: M.S.Lysenko@ukr.net, ORCID:
0000–0002–4135–4345

Lysenko M. S.,
PhD (History), Associate Professor of the
Department of History and Culturology, O. M. Beketov
National University of Urban Economy in Kharkiv
(Ukraine, Kharkiv), e-mail: M.S.Lysenko@ukr.net,
ORCID: 0000–0002–4135–4345

Метою дослідження є вивчення діяльності Північного сільськогосподарського товариства. Окреслено основні напрямки роботи. На основі архівних матеріалів автор охарактеризував зміни в діяльності громадської організації. Зроблено компаративний аналіз з ВЕТ, Петербурзькими зборами сільських господарів і товариством «Русское зерно». У порівнянні з ними Північне товариство сільського господарства можна назвати «класичним». Виділено спільні та відмінні риси Північного товариства і аграрних організацій українських губерній.

Автором статті були використані методи порівняльно-хронологічний, історизму та об'єктивності. На основі архівних документів визначено еволюцію в діяльності організації після 1917 року. Підкреслюється, що у внутрішній структурі Північне товариство не зазнало значних змін. В основному воно зберегло дореволюційні методи культурно-просвітницької роботи. Членами об'єднання були середні землевласники. Після 1917 року новизна в діяльності стосувалася комерційної сторони, спроби пристосуватися до нових історичних, правових і економічних умов. Учасники Північного сільськогосподарського товариства не до кінця розуміли сутність радянських перетворень. Відродження діяльності організації прийшлося на період непу. Фахівці були залучені до відбудови економіки. Нові форми роботи включали кооперацію. Були налагоджені дореволюційна мережа, зв'язок з споживачами і виробниками всередині країни. Зусилля організації допомогли відновити сільське господарство країни. У своїй діяльності товариство орієнтувалося на позитивний досвід Скандинавських країн. Представники Північного сільськогосподарського товариства брали участь у зовнішньоторгівельних операціях радянської влади.

Автором зроблено висновок про різнопланову роботу організації, її практичне значення. В цілому через діяльність Північного товариства була реалізована ідея про сільськогосподарські організації як засіб реформування господарства країни (закладеної першими громадськими об'єднаннями та підтриманої політикою уряду). Стався поступовий перехід від елітарності до масовості у складі членів, від участі переважно великого і середнього землевладельця до роботи з дрібним селянським виробником.

Ключові слова: Північне сільськогосподарське товариство, громадська організація, Російська імперія, модернізація.

The purpose of the article is to study the activities of the Northern Agricultural Society, which sphere of influence extended to 16 provinces of the north of Russia, including the capital. The main areas of work were marked as well. On the basis of archival materials, the author describes changes in the activities of the public organization. A comparative analysis was made with the Free Economic Society (ВЭО), the Petersburg meeting of farmers and «Russian Grain» Society. Compared with them, the Northern Society of Agriculture can be called «classical». The common and distinctive features of the Northern society and agrarian organizations of the Ukrainian provinces were also highlighted.

The author of the article used methods of comparative chronological analysis, historicism and objectivity. Changes in the organization's activities after 1917 were revealed on the basis of archival documents. It is emphasized that in the internal structure of the Northern society has not undergone major changes. Basically it has preserved the pre-revolutionary methods of cultural and educational work. Members of the association were typical landowners. The novelty in the work after 1917 concerned the commercial side, attempts

to adapt to new historical, legal and economic conditions. Participants in the Northern Agricultural Society did not fully understand the essence of changes. The revival of the organization coincided with the period of New Economic Policy (NEP). Specialists were involved in economic recovery. New forms of work included cooperation. A pre-revolutionary network was established, communication with consumers and manufacturers within the country. The efforts of the organization helped to restore the country's agriculture. In its activities, society was guided by the positive experience of the Scandinavian countries. Representatives of the Northern Agricultural Society participated in the Soviet trade foreign trade operations. They remained loyal to the ideas of educational work, to a certain extent, romantics.

The author made a conclusion about the diverse activities of society, its practical significance. In general, the idea of agricultural societies was implemented as a way of reforming the country's economy, founded by the first public organizations and supported by government policies. There was a gradual transition from elite to mass character in the composition of members, from the participation of mostly large and medium-sized land tenure to working with a small peasant producer.

Keywords: Northern Agricultural Society, public organization, Russian Empire, modernization.

Кінець XIX – початок XX ст. був періодом поступових змін в економіці країни. Громадськість зайняла активну позицію у вирішенні аграрної проблеми. Це проявилось і у створенні мережі сільськогосподарських товариств, збільшенні їх чисельності, переході від «чисто» просвітницької роботи до виробничо-збутової. З цієї точки зору значну роль відіграло Північне сільськогосподарське товариство. Події 1917 року призвели до зміни форм діяльності, спроби учасників сільськогосподарських товариств (далі СГТ) пристосуватися до умов, що змінилися.

Хронологічні рамки статті охоплюють період функціонування Північного СГТ: з 1893 по 1924 рр. Територіальні межі включають 16 північних губерній.

Історіографія. Наукова проблема висвітлена у літературі о сільськогосподарських товариствах, зокрема Північному. Першість у дослідженнях надавалась центральним аграрним товариствам (ВЕТ, Московському СГТ). З огляду на «молодий вік» вищезгаданої аграрної організації сучасники менше знали про її роботу. У дореволюційний період виходять праці, присвячені загальним питанням таких об'єднань [1]. У зв'язку із загостренням аграрної проблеми на початку XX ст. до діяльності сільськогосподарських товариств звертались різні автори. Члени громадських об'єднань намагались з'ясувати роль і місце даних організацій у покращенні сільського господарства країни [6; 11]. Радянські історики вивчали роботу Північного сільськогосподарського товариства періоду непу [10; 13]. Сучасні українські дослідники і вчені близького зарубіжжя досліджують діяльність сільськогосподарських товариств післяреформеного періоду [2; 3; 12]. Загалом домінує підхід до вивчення СГТ окремих регіонів (європейської частини Росії, Півдня України тощо). Більше уваги автори приділяють просвітницькій та науково-дослідницькій роботі СГТ. Однак діяльність Північного СГТ до революції, а також у радянський період сьогодні є малодослідженою.

Автором статті були використані різні типи джерел. Серед них документи Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі (фонд 448 Північне сільськогосподарське товариство) [14]. Науковцем опрацьовані мате-

ріали журналу «Северное хозяйство», газети «Земледелие», збірники законодавчих документів та довідники [4; 5; 7; 9]. Отже, джерельна база достатня для проведення дослідження.

Першими СГТ в Російській імперії стали ВЕТ (1765 р.) і Московське сільськогосподарське товариство (1820 р.). Вони засновувалися з ініціативи еліти, яка здійснювала поїздки за кордон і усвідомлювала важливість культурно-просвітницьких заходів в аграрній сфері. В Україні першою такою організацією стало Одеське товариство сільського господарства (1828 р.). Згодом політика по відношенню до СГТ змінювалася. Це було пов'язано: 1) зі спробою міністерства землеробства вирішити аграрне питання, використовуючи ініціативу «знизу»; 2) браком коштів у скарбниці і бажанням перевести господарства хоч на часткову самоокупність; збільшити експорт сільськогосподарської продукції; 3) закордонний досвід свідчив про те, що СГТ – просте вирішення складної проблеми. Хороший ефект вони могли давати не тільки на рівні великого землеволодіння, а й середніх і дрібних господарств. Це можливість модернізувати аграрну галузь, важливу для економіки країни, включаючи специфічні напрямки (хмелярство, виноградарство, тютюнництво). Однак основна увага приділялася землеробству, тваринництву як головним сферам і предметам експортної торгівлі. До кінця існування СГТ поєднували просвітницьку роботу з практичною. Прикладом культурної роботи були виставки, курси, видавнича діяльність.

Наприкінці XIX ст. спостерігалось кількісне зростання чисельності СГТ по всій країні. Проходив поступовий перехід до СГТ малого району дії з охопленням середнього і дрібного землеволодіння. З іншого боку, загальні проблеми привели до потреби об'єднання в рамках губерній і навіть регіону. Прикладом такого об'єднання могло служити Північне СГТ.

Північне СГТ утворено у 1893 році на базі Новгородського товариства сільського господарства. Воно об'єднало землевласників і фахівців з метою сприяння розвитку сільського господарства у 16 північних губерніях Росії. Субсидировалось департаментом землеробства. При товаристві був створений ряд комісій і комітетів: тваринництва і молочного господарства (з 1904 р.), землеробства (з 1907 р.), птахівництва і кролівництва (з 1911 р.), культурно-технічний, навчальних посібників. Для постачання землевласників насінням, сільськогосподарськими знаряддями і машинами було засновано комісійно-довідкове бюро. Північне СГТ видавало спеціальний журнал «Північне господарство». Після 1917 року його діяльність майже припинилася за винятком деяких заходів культурно-освітнього характеру. З 1921 року у зв'язку з введенням в країні нової економічної політики у Північне СГТ повернулася частина колишніх членів. Була проведена певна реорганізація товариства і переглянутий його статут.

До складу членів організації входили землевласники, службовці, сільські господарі. Так на 1 січня 1915 року у товаристві нараховувалося

522 чол. Серед них почесних 6, дійсних 491, співробітників 25. Зародом занять вони розподілялися таким чином: сільські господарі 411, управляючі маєтками і їх окремими галузями 34; власників ферм і торговців молочною худобою 10; агрономів і фахівців, службовців у громадських, урядових і приватних установах 52; орендарів 10, представників від установ 6 [8, с. 4]. В цілому більшу частину учасників склали середні землевласники. Такий склад членів громадської організації характерний для всього дореволюційного періоду.

Якщо порівнювати Північне СГТ з іншими, то варто відзначити його особливості. Наприклад, у тому ж регіоні працювали «Русское зерно» і Петербурзькі збори сільських господарів. Всі три організації відрізнялися історією створення, складом учасників, цілями і завданнями, а головне – напрямками і масштабами діяльності. Петербурзькі збори сільських господарів по суті були організацією великих землевласників за типом англійських аристократичних клубів. Перш за все вони об'єднувалися для обговорення питань державної політики (в аграрній галузі, на транспорті). На рубежі XIX–XX ст. значною мірою в діяльність Петербурзьких зборів входив експорт продукції за кордон і закупівля необхідних машин, добрив, сільськогосподарської техніки в Європі і Америці [11, с. 4]. Створення «Русское зерно» було ідеєю П. А. Столипіна, а після його смерті активно підтримувалося державою і особисто міністром землеробства О. В. Кривошеїним. Основним завданням «Русское зерно» було впровадження прогресивного досвіду в селянське господарство шляхом стажування закордоном [13, с. 190]. Всі громадські об'єднання стратегічною метою мали підйом сільського господарства країни як однієї з основ економіки держави.

«Офіс» Північного СГТ знаходився у столиці, там де і ВЕТ. Остання організація мала більш широкі функції і розповсюджувала свою діяльність на всю країну. Якщо ВЕТ в основу своєї роботи поклала сприяння різним формам покращення стану аграрної галузі, просвіті, боротьбі з неписьменністю тощо, то Північне СГТ більшою мірою було виробничо-комерційною організацією.

Північне СГТ можна вважати «класичним». Воно своєю діяльністю реалізувало ідеї громадськості про завдання СГТ. Дана організація була масовою. Об'єднувалися окремі структурні підрозділи Північного товариства не стільки за адміністративним принципом, скільки за потребами і можливостями кооперації різних губерній, враховувалася спеціалізація районів. Перш за все традиційних і прибуткових галузей (землеробство, молочне тваринництво, льонарство). Ця організація мала налагоджений фінансовий і торговий апарат, отримувала прибуток від комерційних операцій.

Аграрна громадська організація співпрацювала з товариствами малого району дії, що мали торговий обіг 1 млн. руб. на рік і більше. Наприклад, торговельне товариство «Поміщик» зробило у 1913 році торговий оборот на 18 млн. руб. [8, с. 6]. Організація вийшла на закордонний ринок. Зразком для Північного

товариства стали сільськогосподарські організації Скандинавських країн. Їх співпраця активно продовжувалася до 1914 року. Після початку Першої світової війни були налагоджені зв'язки з країнами Антанти (передусім з Великою Британією).

Якщо порівнювати Північне СГТ з аналогічними організаціями українських губерній, то необхідно відзначити ряд особливостей останніх. По-перше, в українських губерніях не було створено великого СГТ, яке могло би об'єднати значний регіон (не кажучи про всі дев'ять губерній). По-друге, в досліджуваній період вже склалася спеціалізація. Існували зв'язки між окремими СГТ (Київським, Харківським, Полтавським, Одеським). Однак вони враховували все-таки місцеві потреби і можливості і діяли відносно самостійно. Головною метою поступово став прибуток. На основі деяких українських СГТ виділилися торгові і посередницькі організації. Наприклад, синдикат з продажу зерна за кордон через порт Одеси, який очолював Б. І. Ханенко. Він був утворений за ініціативою Київського СГТ. До початку ХХ ст. Північне СГТ в основному співпрацювало із Швецією, Данією, меншою мірою з США і Німеччиною, а українські товариства – з Німеччиною і Австрією.

У період Першої світової війни Північне товариство підтримало політику уряду. Воно брало участь в евакуації худоби з Прибалтики в Рязанську губернію. Ним були розроблені умови утримання тварин. Однак багато племінної худоби потрапило під реквізиції [14, спр. 191, арк. 7, 26]. З іншого боку, активізувалася громадська робота. Учасниками організації проводилися читання в лазаретах. Коштом Північного СГТ відкрили санаторій з реабілітації поранених воїнів, а також притулок для біженців [14, спр. 191, арк. 88, 91].

Після 1917 року в роботі Північного товариства багато змінилося. Його діячі висловлювали такі міркування щодо поточного моменту у 1917 році. «Политические события последних лет полностью изменили экономическую конъюнктуру нашей страны, отразились и на социально-экономическом строе. Будущее находится в совершенном тумане. Должны измениться сельское хозяйство и способы воздействия на наших землевладельцев соответственно той ломке, которую претерпевает наша деревня и формы пользования землей. Сохранятся в какой-то форме или совершенно будут ликвидированы частновладельческие хозяйства... все равно главное внимание как правящих сфер, так и общественных организаций должно быть сосредоточено на хозяйстве той массы крестьян, которые составят основу государства и его бюджет» [14, спр. 252, арк. 3].

У пояснювальній записці до комісаріату земельних справ (січень 1918 року) вказувалося, що Північне СГТ було великою культурно-просвітницькою організацією, комерційного характеру не носило. На період звіту існувала понад 25 років. Господарська частина мала організацію товариства на паях з статутом, касою, звітністю та Правлінням. Основний капітал у товариства був відсутній. Засоби склалися з членських внесків

(понад 600 осіб). Організація фінансувалася сільськогосподарським відомством. Додатковими прибутками були надходження від виставок, оплати консультацій і технічної допомоги. У 1918/1919 рр. особливу увагу приділяли заходам щодо поліпшення селянського господарства. На це витратили 120 тис. руб. [14, спр. 252, арк. 3]. Організація мала постійні контакти з департаментом землеробства, але після перенесення столиці з Петрограда до Москви зв'язок стало підтримувати складніше.

Діячі товариства не розуміли цілей радянської влади, продовжували колишню культурну та аграрну політику. Можливо вони діяли за інерцією, сподіваючись на покращення у майбутньому. Керівний склад Північного СГТ на початку 1920-х рр. суттєво не змінився. Так головою працював М. М. Зворикін. Він мав вчений ступінь, був автором робіт із землеробства і селянського питання, колишнім землевласником Московської і Петербурзької губерній, 12 років посідав цю посаду. Товаришем голови працював М. А. Крюков. Він входив до Ради при міністерстві землеробства, був автором багатьох наукових праць з сільського господарства. Як приклад дійсних членів товариства варто назвати М. Ф. Шилінга, сільського господаря Балтійської губернії (він очолював комітет птахівництва), а також А. А. Калантара – завідувача відділом тваринництва [14, спр. 288, арк. 5].

Товариство намагалось проводити гнучку фінансову політику, пристосуватися до нових умов. Втративши ту базу, на яке спиралася організація до революції, тобто представників приватного землеволодіння, вона після свого відродження з 1921 р. знову звернулася до сільського господарства. Змінилися фактичні власники землі, але потреба у практичній агрономії залишилася. Товариство визнало своїм культурної обов'язком обслуговувати як індивідуальні селянські господарства, так і колективні. У 1923 році відбулося об'єднання Північного товариства і його кооперативного відділу в одну організацію [14, спр. 553, арк. 41]. Діяльність фахівців спіткали труднощі: незадовільна робота всіх видів транспорту, важкі умови кредиту. Спеціалісти сподівалися, що товариству вдасться відновити свої старі зв'язки і залучити до участі в справах населення, комерційним досвідом та налагодженістю роботи довести свою життєздатність, потрібність людям і державі.

Північне СГТ приймало участь у загальнодержавних заходах. Його члени намагалися адаптуватися та увійти в нові соціальні відносини. «Современные условия жизни в России и предстоящее грандиозное сельскохозяйственное строительство налагает, с одной стороны, на сельскохозяйственные общества огромные обязательства, с другой стороны, является крупным затруднением к проявлению деятельности... эта давнишняя мечта (об аграрных перетвореннях) всех сельскохозяйственных обществ и кооперативов ждет своего осуществления» [14, спр. 252, арк. 24]. Отже, вони ідеалізували ситуацію і не розуміли стратегічних планів більшовиків.

З 1921 року діяльність організації активізувалась. Денаціоналізовані майстерні з ремонту земле-

робських машин і знарядь стали корисними сільським господарям. Технічний відділ проводив різну роботу, у тому числі з меліорації. Спеціалісти склали плани і кошториси господарств. За новим статутом у Північне товариство могли входити як окремі особи, так і організації. На 1923 рік членський внесок становив щорічно 1000 руб., вступний внесок 2000 руб., а пайовий – 20 000 руб. [14, спр. 305, арк. 10].

Торгові обороти у 1906 році склали 115.463 руб., у 1919 році – відповідно 6.885 019 руб. (хоча варто врахувати інфляцію). Голова організації М. М. Зворикін наголошував, що шляхом однієї пропаганди не можна підняти сільськогосподарську техніку [14, спр. 195, арк. 37].

З 1922 року Північне товариство збільшувало свої кошти шляхом використання фондів і надання послуг. Проводилась спільна робота з американським об'єднанням «Джойнт» з продажу йому плеїмінної великої рогатої худоби. Організація заготовляла для Севзапгосторга льон, конюшину, прядиво та макуху сотнями тисяч пудів на експорт. Спеціалісти вели Книгу холмогорської і ярославської худоби. Діячі підкреслювали, що селянин охоче йде на шлях покращення свого господарства, але у нього немає коштів, і в цьому головна проблема [14, спр. 252, арк. 17, 32].

Члени товариства приймали участь у підготовці програм і проведенні з'їздів діячів агрономічної допомоги та сільського господарства (1918 і 1919 рр.). У порядок денний цих з'їздів входила низка питань: організація центральних і місцевих сільськогосподарських установ та основа їх діяльності в умовах нового державного ладу; фінансування сільськогосподарських заходів; аграрна реформа і загальна агрономія з точки зору інтересів сільськогосподарського прогресу; сільськогосподарська меліорація; розповсюдження сільськогосподарських знань шкільним і поза-шкільним шляхом, підготовка навчальних посібників, сільськогосподарська преса; обстеження умов сільського господарства в Росії; сільськогосподарська дослідна справа; методи агрономічної роботи по окремих галузях; питання сільськогосподарської економічної політики [14, спр. 265, арк. 2].

Північне СГТ у 1924 році закрили, так як воно не відповідало новим аграрним відносинам і планам більшовиків.

Висновок. Північне СГТ варто назвати ефективною громадською організацією. Воно мало свою специфіку у порівнянні з центральними і місцевими СГТ. Багаторічна діяльність (понад 30 років) сприяла підйому економіки цілого регіону, в який входило 16 губерній. Цей позитивний досвід був використаний більшовиками у період непу. Подальша робота організації стала неможливою із-за аграрної політики радянської влади.

Перспективою подальших досліджень у даному напрямку може стати порівняльна характеристика СГТ українських губерній та Північного СГТ.

Список використаних джерел

1. Вороной, Ф., 1894. 'Об объединении действий сельскохозяйственных обществ', *Земледелие*, №32, с.505–527.

2. Елина, ОЮ., 2012. 'Местные сельскохозяйственные обществу: на пути к аграрной модернизации', *Историко-биологические исследования*, Т.4, №3, с.34–63.

3. Козлов, СА., 1993. 'Сельскохозяйственные общества Европейской России и органы власти', *Российская государственность*, Кострома: *Тип. Луч*, с.80–98.

4. 'Нормальный устав для местных сельскохозяйственных обществ', 1898, Полтава: *Тип. М. Л. Старожичского*, 32 с.

5. 'Общества сельскохозяйственные', 1900, *Энциклопедический словарь*, Сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, СПб., Т.ХХІХ, Кн.57, с.414–419.

6. Поплавский, ЦИ., 1917. 'К вопросу о самоопределении сельскохозяйственных обществ', *Известия Киевского общества сельского хозяйства*, №2, с.6–31.

7. 'Потребительские и сельскохозяйственные общества: Справочник', 1910, Под ред. В. В. Сапелькина, СПб.: *Тип. А. Ф. Штолценбурга*, 548 с.

8. 'Северное сельскохозяйственное общество и его деятельность за 1915 г.', 1916, Петроград: *Тип. Рассвет*, 16 с.

9. 'Свод законов Российской империи', 1910, Сост. А. М. Нюренберг, Кн.3, Т.Х–ХІІ, Москва: *Тип. А. А. Левенсон*, 624 с.

10. Степанский, АД., 1982. 'Общественные организации в России на рубеже XIX–XX веков', Москва: *Тип. Главархива СССР*, 272 с.

11. Тотоміанц, В., 1911. 'Возникновение и развитие сельскохозяйственных обществ', *Экономист России*, №32, с.2–17.

12. Чайка, НГ., 2005. 'Створення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (др. пол. XIX – поч. XX ст.)' Автореф. дис... канд. іст. наук; спец. 07.00.07, Київ, *Київська держ. наук. с/г бібліотека*, 20 с.

13. Чернуха, ВГ., 1991. 'Сельскохозяйственные общества', *Проблемы социально-экономической истории*, СПб., с.188–196.

14. 'Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург)', Ф.448 Північне сільськогосподарське товариство, Оп.1.

References

1. Voronoy, F., 1894. 'Ob ob#edinenii dejstvij sel'skoho-zajstvennyh obshhestv (On combining the actions of agricultural societies)', *Zemledelie*, №32, s.505–527.

2. Elina, OJu., 2012. 'Mestnye sel'skoho-zajstvennyye obshhestva: na puti k agrarnoy modernizacii (Local agricultural societies: towards agrarian modernization)', *Istoriko-biologicheskie issledovaniya*, T.4, №3, s.34–63.

3. Kozlov, SA., 1993. 'Sel'skoho-zajstvennyye obshhestva Evropejskoj Rossii i organy vlasti (Agricultural societies of European Russia and authorities)', *Rossijskaja gosudarstvennost'*, Kostroma: *Tip. Luch*, s.80–98.

4. 'Normal'nyj ustav dlja mestnyh sel'skoho-zajstvennyh obshhestv (Normal charter for local agricultural societies)', 1898, Poltava: *Tip. M. L. Starozhickogo*, 32 s.

5. 'Obshhestva sel'skoho-zajstvennyye (Agricultural societies)', 1900, *Jenciklopedicheskij slovar'*, Sost. F. A. Brokgauz, I. A. Efron, SPb., T.ХХІХ, Кн.57, s.414–419.

6. Poplavskij, CI., 1917. 'K voprosu o samoopredelenii sel'skoho-zajstvennyh obshhestv (On the issue of self-determination of agricultural societies)', *Izvestija Kievskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva*, №2, s.6–31.

7. 'Potrebitel'skie i sel'skoho-zajstvennyye obshhestva: Spravochnik (Consumer and agricultural societies: Directory)', 1910, Pod red. V. V. Sapelkina, SPb.: *Tip. A. F. Shtol'cenbura*, 548 s.

8. 'Severnoe sel'skoho-zajstvennoe obshhestvo i ego dejatel'nost' za 1915 g. (Northern Agricultural Society and its activities for 1915)', 1916, Petrograd: *Tip. Rassvet*, 16 s.

9. 'Svod zakonov Rossijskoj imperii (The code of laws of the Russian Empire)', 1910, Sost. A. M. Njurenberg, Кн.3, Т.Х–ХІІ, Москва: *Тип. А. А. Левенсон*, 624 с.

10. Stepankij, AD., 1982. 'Obshhestvennyye organizacii v Rossii na rubezhe XIX–XX vekov (Public organizations in Russia at the turn of the XIXth–XXth centuries)', Москва: *Тип. Glavarhiva SSSR*, 272 s.

11. Totomianc, V., 1911. 'Vozniknovenie i razvitie sel'skoho-zajstvennyh obshhestv (The emergence and development of agricultural societies)', *Jekonomist Rossii*, №32, s.2–17.

12. Chajka, NG., 2005. 'Stvorennja ta rozvytok naukovykh ustanov pry sil's'kogospodars'kyh tovarystvah Pravoberezhnoj' Ukraїny (dr. pol. XIX – poch. XX st.) (Creation and development of scientific institutions at agricultural societies of the Right-Bank Ukraine (second half of the XIXth and early XXth centuries)') Avtoref. dys... kand. ist. nauk; spec. 07.00.07, Kyї'v, *Kyї'vs'ka derzh. nauk. s/g biblioteka*, 20 s.

13. Chemuha, VG., 1991. 'Sel'skoho-zajstvennyye obshhestva (Agricultural societies)', *Problemy social'no-jekonomicheskij istorii*, SPb., s.188–196.

14. 'Rosijs'kyj derzhavnyj istorychnyj arhiv (Sankt–Peterburg) (Russian State Historical Archives (St. Petersburg))', F.448 Pivnichne sil's'kogospodars'ke tovarystvo, Op.1.